

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Початок «Повісті врем'яних літ» присвячено географічному опису Східної Європи, тут же чимало уваги приділено «шляху з Варягів у Греки»¹. Головний водний торговельний шлях на теренах Давньої Русі мав довжину понад три тисячі кілометрів. Він пов'язував землі Варягів на Балтійському (Варязькому) морі із землями Візантійської імперії (Греками). Виник в IX — початку X ст. і мав літописну назву Гречник. Складався із системи річкових переходів і волоків між ними. «Шлях із Варягів у Греки» посідав велике значення для розвитку внутрішньої торгівлі Русі, адже пов'язував Північну та Південну Русь, Новгород та Київ. Він також сприяв піднесенню на новий, більш високий рівень зовнішніх зв'язків Київської Русі з багатьма країнами Європи. Шлях починався від Балтійського моря та йшов через Новгород або Полоцьк, проходив водним маршрутом через усю територію Давньої Русі, через столицю її — Київ. Кінцевим пунктом шляху було місто Константинополь (Царгород) — столиця Візантійської імперії. Час активного розвитку цього шляху припав на X–XI ст.²

Принагідно слід зазначити, що варягами на Русі називали скандинавських воїнів, «прийнятих на певних умовах (за угодою) до війська руських князів. Перша згадка про найманих варягів міститься в «Повісті врем'яних літ» під 941 р. в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря Старого до походу на Візантію»³.

У «Повісті врем'яних літ» літописець розповідає про «шлях із Варягів у Греки», але називає лише один пункт призначення — грецький Константинополь (Царгород або Цесароград). Вирушаючи у віртуальну мандрівку по цьому шляху, автор літопису переносить нас до верхів'я Дніпра, розповідає про волок до Ловоті, перетинає озеро Ільмень, пливе по річці Волхов і через озеро Нево (Ладозьке) потрапляє до моря Варязького (Балтійського). Після цього мандри продовжуються до Риму.

«Коли ж поляни жили особно по горах сих (київських), то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків (у Варяги): по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до (ріки) Ловоті, а по Ловоті (можна) увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти

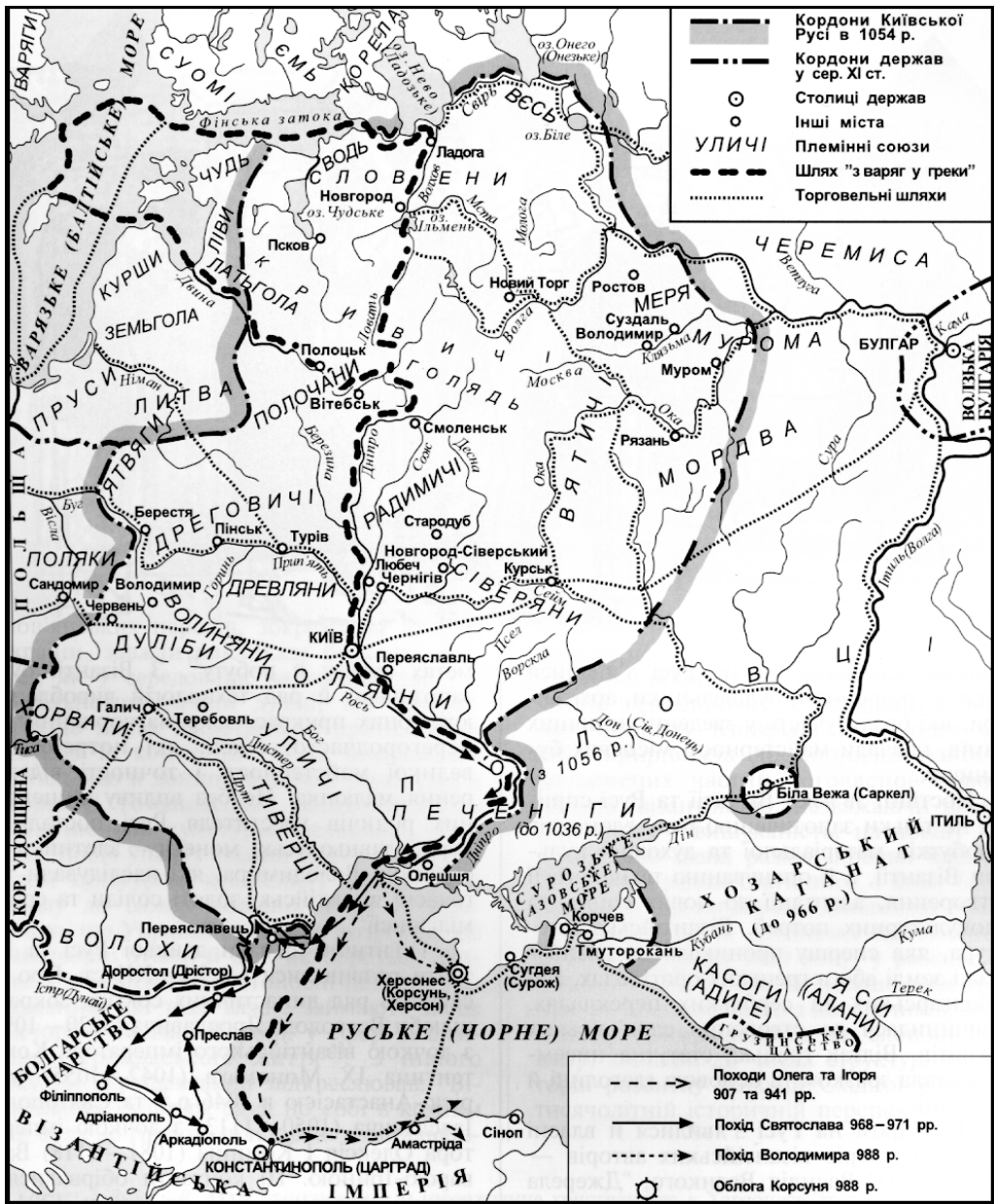


Рис. 1. Карта-схема «шляху із Варягів у Греки»

в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі

в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами: море це зовуть Руським»⁴.

У наступних рядках «Повісті врем'яних літ» літописець розповідає як по цьому шляху пройшов святий апостол Андрій: «Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у (город) Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сієї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору»⁵.

У оповіді про подорож апостола Андрія по «шляху із Варягів у Греки» літописець описав його подорож «по Дніпру вгору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород... І пішов він у Варяги, і прибув у Рим»⁶. Таким чином, виходить, що святий апостол Андрій подорожував зворотнім маршрутом — «шляхом із Греків у Варяги», але де була кінцева зупинка у варягів нам достеменно невідомо.

Взагалі, маршрут подорожі апостола Андрія на перший погляд може видатися нам трохи дивним і не логічним. Адже він перебував у Корсуні «і захотів він піти у Рим», але замість прямої морської дороги через Чорне і Середземне моря вибрав набагато довший шлях навколо усієї Європи. Пояснити це можна лише тим, що апостол Андрій діяв за приреченням божим і ніс слово його до різних народів. Його завданням було не просто прибути з Корсуня до Риму, а побачити і навчити як змога більше різних людей. Опис цієї подорожі святого апостола є й у інших джерелах — грецьких апокрифах про діяння апостола.

Новгород не був останнім пунктом подорожі апостола Андрія, тут він лише зробив невелику зупинку. Мандри апостола закінчилися у Римі, де він повідав про те, скільки навчив, скільки бачив і про дива у землі Словенській.

«Шлях із Греків у Варяги» згідно з «Повістю врем'яних літ» мав наступний вигляд: Синоп, Корсунь, устя Дніпра, вгору проти течії Дніпра до Києва, словени, Новгород, варяги.

«Шлях із Варягів у Греки» набув державного значення для Давньої Русі після 882 р., коли князь Олег здійснив похід від Ладоги і Новгорода до Києва, об'єднавши Новгородську і Київську землі в єдину державу. Згідно з «Повістю врем'яних літ», у 882 р. князь Олег вирушив у похід на Київ по «шляху із Варягів у Греки», узявши багато своїх воїнів — варягів, чудь, словен, кривичів. «І взяв він Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого.

Звідти вирушив він униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч» і посадив мужа свого»⁷. Припливши до Києва, князь Олег із своїми воїнами вдався до хитрощів і відіслав послів до князя й представився нібито вони — подорожуючи купці, що йдуть від Олега та Ігоря в Греки і запросив Аскольда і Діра до себе. Тільки-но вони прийшли, їх було убито. Аскольда погребли на горі, що зветься Угорська, де був Ольги двір, а потім на тій могилі боярин Ольма поставив церкву на честь св. Миколая. Могила Діра була за церквою св. Орини. Після цих подій Олег почав князувати у Києві. З того самого часу Київ стали називати «Матір'ю міст руських». Після цих подій князь Олег «почав городи ставити», в тому числі і по «шляху із Варягів у Греки» і збирати данину із словенів, кривичів і мері.

Дніпровська частина водного «шляху із Варягів у Греки» у «Повісті врем'яних літ» мала назву «Гречник» або «Грецький шлях» (путь). Купці, що користувалися цим шляхом і здійснювали торгівельні операції між Києвом та Константинополем, називалися «гречниками».

У «Повісті врем'яних літ» Гречник згадується кілька разів. Так, наприклад, під 1084 р., коли Давид повелів своїм братам зібратися у себе «і стояли вони біля Канева довгий час, допоки пройшли (валки) Гречника»⁸.

У 1170 р. Мстислав Ізяславич скликав братів своїх і сказав їм: «Поклопочіться про Руську землю і про свою отчизну і дідизну, бо ведуть (погані) християн кожного року у свої вежі, а з нами присягу приймаючи (і) завше переступаючи. І вже вони в нас Грецький шлях однімають, і Солоний, і Залізний»⁹. І далі по тексту літопису: половці завдають багато шкоди Гречнику і Залознику. Треба вийти назустріч купцям й надати їм допомогу.

«Шлях із Варягів у Греки» неодноразово згадується у давньоскандинавських джерелах як Східний шлях. Джаксон Т.Н. у книзі «*Austr í Görðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*» докладно розглядає питання варязьких подорожей у Русь і Візантію. У главі 3 «*Austrvegr — “Восточный путь” скандинавских викингов*» розглянуто питання так званого Східного шляху. Увесь час його існування умовно розбитий на три періоди. Саме другий період згадок про шлях на Схід у давньоскандинавській літературі розповідає про «шлях із Варягів у Греки». «Можна стверджувати, що на другому етапі свого розвитку, зафіксованому в ранніх королівських сагах, топонімія із коренем *aust-* відображає існування Волховсько-Дніпровського «шляху із Варягів у Греки» і роль Русі на цьому путі»¹⁰.

Давня Русь отримала у скандинавських мандрівників IX–XII ст. назву *Garðar* або *Garðaríki*. Найчастіше ці два топоніми вважали ідентичними, проте другий із них був більш пізнім. Обидва топоніми перекладають на сучасну мову як «Країна міст» або «Країна укріплень». Подібний переклад

пояснюють тим, що давні скандинави, котрі подорожували по «шляху із Варягів у Греки», після проходження Ладоги і Волхова потрапляли вглиб слов'янської території і зустрічали на своєму шляху цілу низку укріплених поселень, які місцеві жителі називали містами.

За підрахунками дослідників, у сагах про норвезьких конунгів Русь згадується таким чином: один раз як Garðar і п'ять разів як Austrvegr («Східний шлях»). У сазі про Олава Трюггвасона Русь позначається за допомогою топонімів із коренем Aust — 3 рази, Garðar — 7 разів, Garðaríki — 8 разів і Garðaveldi — 1 раз¹¹.

Використання давніми ісландцями кореня garð для передачі східноєвропейської топонімії спонукало істориків звернути увагу на зв'язок давньоісландського garðr і староруського «град» — споріднених слів зі значенням «огорожа, фортеця». Цілком природно, що на першому етапі знайомства з Руссю вони називали цю країну Garðar — «Міста-фортеці». Більш пізню назву Garðaríki, що зустрічається у королівських сагах першої третини XIII ст., слід трактувати вже не як «Країну фортець», але як «Країну міст»¹².

В пам'ятках давньоскандинавської літератури можна знайти згадки про дванадцять міст Древньої Русі: Hólmgarðr, Aldeigjuborg, Kænugarðr, Pallteskja, Smaleskia, Súrðalar, Móramar, Rostofa, Sýrnes, Gaðar, Álaborg, Danparstaðir. Вісім із них ототожнюють з Новгородом, (Старою) Ладогою, Києвом, Полоцьком, Смоленськом, Суздалем, Муромом і Ростовом. Ще чотири назви не мають поки що чіткого й однозначного перекладу.

Майже всі перераховані міста — це великі давньоруські центри, що розташовані на водних шляхах, відомих людству ще з сивої давнини. Ладога, Новгород, Смоленськ, Київ — належали «шляху із Варягів у Греки». Полоцьк, Смоленськ, Муром, Ростов та Суздаль належали водній магістралі Західна Двіна–Дніпро–Ока–Волга.

Давньоісландська назва Києва — Kænugarðr — зустрічається у «Сазі про хрещення» і ще в кількох джерелах, у тому числі в «Описі землі» (остання чверть XII ст.), географічному творі «Які землі лежать у світі» (зберігся в рукописі першої третини XIV ст.), «Діяннях данців» Саксона Граматика (1208 р.) та цілому ряді більш пізніх ісландських саг про Одде-Стрілу, Грольве-Пішохода, конунга Гаутреке та ін.

Факт належності назви Kænugarðr (Київ) до топонімічного ряду — garðr, в якому Hólmgarðr (Новгород) зафіксовано в рунічному написі першої половини XI ст., а Miklagarðr (Константинополь) — у скальда Бельверка Арнорссона (друга третина XI ст.), так само, як і проміжне положення Києва між Новгородом і Константинополем на «шляху з Варягів у Греки», освоєному скандинавами вже в IX ст., указує на його появу майже в той самий час, що і топоніма Hólmgarðr.

Дослідники вважають, що основою для створення давньоісландської назви Києва (Kænugarðr) стала билинна назва цього міста — Киянов-град. Проте існує версія, що ця назва походить від давньоісландського слова «капа», що означало «човен». У такому разі назва Києва Kænugarðr може трактуватися як «місто човнів», що у X–XII ст. відповідало дійсності, адже через нього проходив великий водний «шлях із Варягів у Греки»¹³.

До цього часу ще остаточно не з'ясовано куди саме, до якого населеного пункту прямував «шлях із Варягів у Греки». Нам лише точно відома одна з двох відправних точок цього маршруту — це столиця Візантії Константинополь. Другий кінцевий пункт, який за своїм значенням і вагою не мав би поступатися візантійській столиці, досі так і не встановлений. Щоправда, слід зазначити, що спроб зробити це, було достатньо. Зокрема, маємо згадати лише деякі наукові праці, що стосуються розробки цієї теми¹⁴.

Нам видається дуже важливою студія О. Прицака, вміщена у його фундаментальній праці «Походження Русі»¹⁵. Автор вельми справедливо зазначав, що кожен торговельний шлях обов'язково має два пункти: відправний та кінцевий. Обидва пункти повинні бути рівнозначними, з точки зору їхнього економічного значення, і мати однакову привабливість для торгівлі, інакше сенс у такому шляху відпаде автоматично.

Що стосується одного з кінцевих пунктів призначення, який має найменування «Греки», то в цьому випадку у вчених сумнівів майже немає. Цей напрямок шляху вказував на Візантію, а якщо точніше, то саме на її столицю Константинополь. У «Повісті врем'яних літ» словом «Греки» позначалися походи давньоруських князів не просто на Візантію, а на її столицю Константинополь. Розглянемо кілька подібних випадків. Так, наприклад, у літописній розповіді про похід князя Олега 907 р. знаходимо: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і древлян. і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі звалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда (Константинополя — С.Х.)»¹⁶.

Подібним чином описаний у літописі похід князя Ігоря 941 р.: «Пішов Ігор на Греки. І хоча послали болгари вість цесареві (Роману), що йдуть руси на Цесароград — десять тисяч суден, — вони прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю»¹⁷.

В оповіді про пошуки нової віри князем Володимиром зустрічаємо наступні рядки: «І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці, і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря»¹⁸.

Похід Володимира, сина князя Ярослава Мудрого на Візантію 1043 р. описаний такими рядками: «Послав Ярослав Володимира, сина свого на Греків і дав йому воїнів многих, а воеводство доручив Вишаті, отцю Яне-вому. І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда»¹⁹.

Ретельно проаналізувавши процитовані уривки літопису, можна впевнено зробити висновок, що напрямок «шляху у Греки» означав не просто подорож до Візантійської імперії, а вказував на рух до її столиці — Константинополя (Цесарограда). Таким чином, один кінцевий пункт «шляху із Варягів у Греки» можна вважати визначеним остаточно.

Остання ділянка «шляху із Греків у Варяги» описана у творі Адама Бременського «*Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*». У розділі 22 (19) можна знайти опис заключної частини маршруту «із Греків у Варяги» і назву міста, що напевно й було кінцевою точкою цього шляху²⁰.

Наведемо переклад найбільш вагомого уривку цієї книги у перекладі О. Прицака: «За лютичами, яких також називають вілці, приходять до Одера, найбільшої річки у країні слов'ян. В її гирлі, там де вона біжить у Скіфське (Балтійське) море, знамените місто Юмне пропонує дуже жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель... Це справді найбільше з міст Європи; його населяють слов'яни та інші народи, греки та варвари... Місто заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит... Виходячи з цього міста, за чотирнадцять днів плавання доходять до Острогарда (Новгорода) у Русії (Русі), чия столиця є Київ — суперник Константинополя — великої окраси Греції»²¹.

Таким чином, з наведеного уривка можна зробити висновок, що останню ділянку «шляху із Греків у Варяги» від Новгороду мандрівники долали морем впродовж чотирнадцяти днів і кінцевим пунктом маршруту було місто Юмне (Волін). Деякі відомості про це місто ми можемо знайти в арабській і давньоскандинавській літературі²². Вважають, що назва міста Волін закарбована і в давньоруських билинах. Так зокрема, в билині про богатиря Дюка Степановича є рядки про походження цього богатиря із Волині-землі, із Карелії. Припускається можливість тотожності назв Волін і Волинь²³.

Кінцевий пункт досліджуваного шляху на Балтиці мав дві назви: одна за германською традицією — Юмне, інша слов'янська — Волін. В 1934 р. було встановлено місце можливого розташування міста-держави Юмне. Археологічні розкопки було продовжено у 1952 р.²⁴.

Місто Юмне (Волін) виникло в першій половині IX ст. як великий порт. Воно впевнено набирало свою силу аж до 60-х років XII ст., коли було зруйновано данцями. Археологи віднайшли залишки портових споруд, фортеці, численні майстерні й будинки городян. Вельми ймовірно, що в XI–

XII ст. це місто було найважливішим для варягів тих часів і «шлях із Греків у Варяги» закінчувався саме тут.

Щодо хронології використання «шляху із Варягів у Греки» існують різні думки істориків. Так, О. Пріцак вважав, що Дніпровський шлях майже не використовувався до 930 р., доки князь Ігор не здобув Київ²⁵.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний з іншими водними шляхами Давньої Русі. З Дніпра можна було потрапити у Волгу, Дон, Західну Двіну, Дністер та Дунай. Так, наприклад, можна було пройти через Неву, Ладозьке озеро, річку Волхов, волоки до Дніпра, оминаючи дніпрові пороги, перехід волоками до Сіверського Донця, потім Азовське і Чорне моря. Князь Олег, який княжив у Полоцьку в 911 р., йшов проти Візантії через Полоцьк за таким маршрутом: Західна Двіна, волоки до Сіверського Дінця, Дон, Азовське, Чорне і Середземне моря²⁶.

Окрім «Повісті врем'яних літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує «шлях із Варягів у Греки» — це трактат «Про управління імперією», складений близько 950 р. імператором Костянтином Багрянородним. Детальний опис водного шляху із Києва в Константинополь міститься у дев'ятій главі «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі у Константинополь». Тут також є короткі відомості про північну частину Дніпровського шляху з Новгороду до Києва.

«Шлях із Варягів у Греки», за Костянтином Багрянородним, мав наступний вигляд: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ, дніпрові пороги, острів св. Григорія (Хортиця), острів св. Еферія (острів Березань), Чорне море, річка Дністер, річка Біла, рукав річки Дунай, Конопа, Констанція, річка Варна, річка Дичина, Месемврія.

Слов'яни (кривичі та інші племена) вирубали взимку великі човни-однодревки (моносили), розраховані на 30–40 осіб. Навесні вони зв'язували човни разом і спускалися до Києва. Костянтин Багрянородний назвав п'ять міст, з яких кораблі-однодревки спускалися плином Дніпра до Києва: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Тут ці судна обладнували веслами, кочетами та іншим начинням і вирушали в подорож по Дніпру, вниз за течією аж до міста Вітечева. Вважають, що це була остання фортеця на Дніпровському шляху, тому саме тут збиралися усі моносили докупити. До човнів, що прийшли з Києва, приєднувалися мандрівники з Переяславля, що припливли по річці Трубіж.

Вважають, що човни-моносили збиралися до Києва у квітні місяці. У травні їх улаштовували для далекої і небезпечної подорожі. Від Вітечева до Константинополя човни пливли близько шести тижнів, тобто близько 42 днів²⁷.

На території стародавнього Києва із «шляхом з Варягів у Греки» пов'язано багато місць, зокрема, Варязька печера, розташована на території

Києво-Печерської лаври. В книзі А. Кальнофойського «Тератургіма» 1638 р., ця печера названа «логовицьком варягів, дніпрових розбійників, які тих, хто пливли (по «шляху із Варягів у Греки» — *С.Х.*) вбивали, або грабували, а здобич свою і самі ховалися у тих місцях, котрі на горі вирили, вона (Варязька печера — *С.Х.*) й сьогодні зіє»²⁸.

Таку ж інформацію надав й М. Закревський в книзі «Описание Києва» (1868). Він посилався на А. Кальнофойського і С. Косова про перебування у Варязькій печері дніпровських розбійників-варягів, які грабували торгові судна, що пливли по «шляху із Варягів у Греки»: «варяги здійснювали розбійні напади на Дніпрі і в цих печерах мали свою схованку»²⁹.

Цю версію підтримував І. Стеллецький, який називав Варязьке підземелля найдавнішою пам'яткою Києва, значно давнішою, аніж Кирилівська стоянка. В історії цього підземелля були часи, коли воно слугувало дніпровським злодіям та розбійникам на торговельному «шляху із Варягів у Греки». Це був тривалий і найбільш яскравий період «життя» Варязької печери³⁰.

Крім того, існує гіпотеза, згідно з якою у Варязькій печері колись був розташований варязький гарнізон і тимчасовий арсенал їхнього військового спорядження. Під час бойового походу князів Аскольда і Діра на Царгород це підземелля було повністю очищене від зброї. Проте тут слід зауважити, що норманські воїни ніколи не мали традицій створення рукотворних підземель. Усі історичні та картографічні аспекти дослідження Варязької печери були розглянуті у роботі³¹.

Серйозною перешкодою й випробуванням на міцність для мандрівників були дніпрові пороги. Більш докладно про них, їхні назви і про те, як їх долали, ми розповімо трохи згодом.

Нижче останнього дніпрового порогу Костянтин Багрянородний називав брід Краріон, де проходили печеніги для нападів на Русь. Цю переправу ототожнюють з бродом Кічкас, що знаходився за 15 кілометрів від порогу Вільний. Нижче переправи Кічкас лежав острів св. Григорія — Хортиця. Воскресенський літопис під 1223 р. згадував його під назвою Варязький³².

На острові св. Григорія подорожани виконували обряд жертвоприношення біля височеного дуба. Від острова через чотири дні доходили до устя Дніпра, в якому розташований острів св. Еферія і відпочивали 2–3 дні. Вдалося встановити сучасні географічні назви тих об'єктів, які згадував у своєму трактаті Костянтин Багрянородний. Острів св. Еферія — це острів Березань, що розташований навпроти дельти Дніпра. Звідси до устя Дністра більше 200 кілометрів. Тут мандрівники переоснащували свої човни вітрилами й щоглами і продовжували свій путь до Дністра, де знову влаштовували собі невеликий відпочинок.

Від Дністра пливли до річки Аспрос (Білої). Річка Біла тече в басейні річки Дністер, з нею пов'язане місто Білгород. Тут знову відпочивали і пливли до Селіни, рукава ріки Дунай. Від Дунаю подальший шлях лежав вздовж земель Болгарії і до Конопи (Конопа — село Летя, що на території сучасної Румунії у Північній Добруджі). Потім пливли до Констанції (сучасна Констанца, Румунія), річок Варни (сучасна річка Провадія) і Дичини (сучасна Камчия, її устя між Варною та Несебром). Від річки Дичини пливли до області Месемврії (сучасна назва Несебр), де й закінчувалася ця тривала й виснажлива подорож. Вважають, що тут залишалася більша частина човнів, воїнів та гребців. До Константинополя відправлялися лише визначені товари, купці та послы. Всі інші чекали на них у цьому місці й разом поверталися на Русь.

Подорожуючи по Дніпру–Славуті, мандрівникам у часи Київської Русі не вдалося б уникнути таких природних перешкод, як дніпрові пороги. Пороги — це скелясті греблі, що створені самою природою. Це виходи твердих геологічних порід на поверхню ріки. Дніпрові пороги були розташовані між сучасним містом Дніпропетровськом (колишній Катеринослав) та Запоріжжям (колишній Олександрівськ). Нині вони затоплені водами, піднятими греблею Дніпровської ГЕС (Дніпрогес). Ця гідроелектростанція була найстаріша з п'яти ГЕС Дніпровського каскаду. Вона була основою плану ГОЕЛРО і будувалася з 1927 по 1932 р. В результаті будівництва виникло штучне море, яке поховало під своїми водами усі дніпрові пороги.

Вважають, що дніпрових порогів було дев'ять, і вони мали наступні назви: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець-Ревучий, Вовнизький, Будило-Таволжанський, Лишний, Вільний³³.

Загалом, пороги тягнулися майже на сімдесят кілометрів і становили реальну загрозу для судноплавства. «За точними вимірами, увесь порожистий простір Дніпра, в запорізьких теренах, займає шістдесят п'ять



Рис. 2. Схема дніпрових порогів

верст (верста = 500 сажень = 1066,781 метра — С.Х.) і двісті сімдесят шість з половиною сажень (сажень = 2,1336 метра — С.Х.)»³⁴.

У «Повісті врем'яних літ» сім разів згадуються дніпрові пороги. Проте жодного разу на сторінках літопису не зустрічаються їхні назви. Так, у рік 971 — «Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до (дніпрових) порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, (їх) на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах»³⁵.

Печеніги, дізнавшись, що йде князь Святослав із великою здобиччю і малою дружиною, перекрили водний шлях через пороги. Святослав був вимушений зимувати у Білобережжі, потерпаючи від голоду та холоду. Навесні наступного року він знову спробував перейти через дніпрові пороги, але був убитий печенізьким князем Курею.

Наступна згадка про дніпрові пороги у «Повісті врем'яних літ» датується весною 990 р. Тоді князь Володимир повелів знищити у Києві всіх ідолів, а Перуна скинути у Дніпро і відштовхувати його від берега, аж поки він не пройде пороги. Дерев'яний ідол переплив через дніпрові пороги і пристав до берега у місці, яке отримало назву Перунова ринь.

Опис цієї місцини знаходимо у Д.І. Яворницького³⁶. Він пише, що навпроти південного кінця острова Таволжанки лежить острів Перун, який інколи звуть Змієвою скелею. Острів цей відзначається своєю висотою і печерою, що зветься Змієвою.

Дніпрові пороги згадуються у «Повісті врем'яних літ» ще кілька разів. Так, під 1103 р. щодо протиборства з половцями. Під 1154 р., коли князь Ізяслав послав свого сина Мстислава до порогів, аби він зустрів його наречену. Під 1167 р. — «Коли ж довідалися половці, що князі не в приязні живуть, (то), пішовши в пороги, стали вони шкодити гречникам. І послав Ростислав (воєводу) Володислава (Воротиславича), ляха, з воями, і вони провели гречників (крізь небезпеку)»³⁷. Під 1224 р., коли було Калкське побоїще і човни увійшли з моря до Дніпра, до порогів і стали коло річки Хортиці.

Кількість дніпрових порогів відрізняється у творах різних авторів. Костянтин Багрянородний нарахував їх сім, Е. Лясота, Г. де Боплан, «Книга большого чертежа», «Древней российской гидрографии» — називали тринадцять, «Атлас Днепра 1786 года» — одинадцять, «Гидрографическая карта днепровских порогов» — дев'ять³⁸.

Таку різницю у кількості дніпрових порогів Д.І. Яворницький вбачав у тому, що деякі дослідники приймали забори за самостійні пороги, і навпаки — існуючі пороги рахували за окремі забори. Д.І. Яворницький у своїх працях називав дев'ять дніпрових порогів.

Стосовно декількох варіантів назв порогів наукова дискусія точиться достатньо давно. Деякі дослідники вважають, що у часи Костянтин Багрянородного відокремилася українська мова й у трактаті були наведені українські назви. Були й інші версії, проте до спільної думки науковці поки що не дійшли досі³⁹.

У праці Костянтина Багрянородного знаходимо відомості про дніпрові пороги, що розташовані набагато нижче Києва. Опис дніпрових порогів достатньо детальний, також розповідається як саме подорожники долали ці перешкоди. Автор нарахував сім порогів, що мають наступні назви:

1. по-руські — Ессупі, по-слов'янські — Не спи!;
2. по-руські — Оулворсі, по-слов'янські — Островоунипрах (Острів порогу);
3. по-руські — Геландри, по-слов'янські — Гуркіт порогу;
4. по-руські — Аейфор, по-слов'янські — Неасит;
5. по-руські — Варуфорос, по-слов'янські — Вулнипрах;
6. по-руські — Леанті, по-слов'янські — Веручи (Вируюча вода);
7. по-руські — Строукоун, по-слов'янські — Напрезі (Малий поріг).

Через дніпрові пороги переходили таким чином: діставшись першого порогу, висаджували усіх людей і штовхали човни з товарами уздовж берега; а пройшовши небезпечну ділянку, усіх людей забирали у човни й плвли до наступного порогу, аналогічно проходили другий і третій пороги, а біля четвертого висаджували геть усіх і знімали усі товари. Костянтин Багрянородний писав, що з човнів висаджували рабів і вели їх у кайданах вздовж ріки і порогу протягом шести миль. Це перша згадка про те, що по «шляху із Варягів у Греки» провозили рабів. Човни проводили по міліні, а інколи переносили їх на плечах, аж доки не проходили цей поріг. П'ятий і шостий пороги минали так само, як перший і другий.

Перший поріг — Кодацький — починався на сім верст нижче міста Катеринослава. Останній поріг закінчувався на вісім верст вище міста Олександрівська⁴⁰. В різні історичні часи й у різних авторів він мав наступні найменування: Кодак, Кудак, Гудак, Кайдацький, Старо-Кайдацький, Ессупі. За часи Д.І. Яворницького він був навпроти села Старий Кодак з правого боку Дніпра і селища Чапель — з лівого. Цей поріг був одним з найбільших з усіх окрім Ненаситнецького.

Через сім верст за течією Дніпра знаходився другий поріг — Сурський. Костянтин Багрянородний не взагалі згадував про нього.

Третій поріг — Лоханський (Лоханной, Островунипрах) лежав за пів версти від Сурського.

За п'ять верст знаходився четвертий поріг — Звонецький (Звонець, Геландри).

П'ятий поріг — Ненаситнецький (Ненаситець, Ревучий, Аейфор, Неасить) був розташований на шість верст нижче Звонецького. Посеред порогу височили два острови — Козлов і Ткачов, покриті лісом. Це був найбільший та найнебезпечніший з усіх дніпрових порогів.

Шостий поріг — Волниговський (Вольний, Волнинський, Варуфорос, Вулнипрах) — через тридцять верст від Ненаситнецького.

Сьомий поріг — Будиловський (Дубильський, Будильський, Будинський, Будило, Леанти, Веручи) — на п'ять верст нижче Волниговського.

Восьмий поріг — Лишний (Личной, Личний, Линча, Струвун, Напрезі) — був розташований на чотирнадцять верст нижче Будиловського.

Дев'ятий поріг — Вільний (Вольний, Волній) — лежав на п'ять з половиною верст нижче за течією. У Костянтина Багрянородного він був пропущений.

Д.І. Яворницький дав посилання на ще один важливий документ, у якому був повний перелік дніпрових порогів — «Географический план Днепровским порогам от устья реки Самары до Александровской крепости с показанием по обе стороны реки близлежащей ситуации. Снят в 1770 году, сочинен в 1774 году»⁴¹.

У цьому документі записано, що на 93 верстах від устя річки Самари до Хортиці у Дніпро впадають дванадцять річок, а порогів тут одинадцять і два припора. Додані пороги Княгинець (нижче Звонця), Вороновий (після Ненаситця), поріг Вольний розбито на два окремих порога: перший і другий Вольний, а поріг Лишний пропущений взагалі.

Згідно з працею Д.І. Яворницького, у XVI–XVIII ст. дніпрові пороги вже не проходили, як за часи Костянтина Багрянородного. Адже в літній період часу вони ставали зовсім не прохідними. Тому подорожники доходили до порогів і знімали усі свої товари з човнів, а далі продовжували свій шлях 70 верст по суходолу вздовж ріки. Біля Олександрівської фортеці мандрівники сідали на інші судна й продовжували свій шлях.

У першій половині XIX ст. на всіх порогах були побудовані обвідні канали. Проте ці масштабні роботи не досягли своєї кінцевої мети — забезпечити безперебійне судноплавство на Дніпрі в районі порогів. Тому у XIX ст. судна проходили тут, як триста років до того.

Заборами Д.І. Яворницький називав такі ж самі гряди гранітних скель, що були розташовані по руслу Дніпра, як і пороги, проте вони не перегороджували усю ріку від одного берега до іншого, а займали лише один бік Дніпра, найчастіше правий, а лівий залишався вільним для судноплавства. Таких заборів на колишніх територіях запорізьких козаків Д.І. Яворницький нарахував 93⁴².

Крім того, Д.І. Яворницький ще зазначав такі перешкоди для суден, як окремі скелі, що височили посеред Дніпра. Він нарахував 120 подібних

каменів, що, на його погляд, були вартими уваги. Острів Д.І. Яворницький нарахував 265.

Сучасні історики не однозначно ставляться до існування «шляху із Варягів у Греки». Найбільше питань стосується можливості волоків з однієї річки в іншу. Адже на цьому шляху подібних волоків достатньо багато й вони були значною перешкодою для мандрівників.

Так, верхів'я Дніпра і Ловаті не підходять близько одне до одного. Крім того, між цими ріками знаходиться Західна Двіна. Вважають, що у «Повісті врем'яних літ» мав місце пропуск в маршруті «із Варягів у Греки»: у дійсності він проходив таким чином: Балтійське море, Нева, Ладозьке озеро, Волхов, озеро Ільмень, Ловать, Кунья, Серьожа, волок в Торопу, далі по річках Тороп, Західна Двіна, Каспля, озеро Касплінське, волок в річку Катинь, далі по Дніпру в Чорне море і до Константинополя.

Існують наукові гіпотези, що «шлях із Варягів у Греки» розпадався на три основні напрямки:

1. Грецький — по ньому до середини XIII ст. здійснювалися торгові операції між Києвом та Візантією;

2. Києво-Новгородський — використовувався головним чином для внутрішньої торгівлі і зносин;

3. Смоленсько-Новгородско-Балтійський — по ньому, починаючи з XIII ст., йшла основна торгівля з Ганзою.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний і з іншими водними шляхами Русі. Із Дніпра достатньо легко було потрапити у Західну Двіну, а з неї можна було пройти до Прибалтики, в море Варязьке. Також із Дніпра після виходу у Чорне море відкривалися три напрямки:

1. Вздовж узбережжя на південь, в Константинополь. З Північної Русі возили ліс, хутро, мед, віск; зі Скандинавії — зброю, художні вироби; з Південної Русі — хліб, вироби із срібла; а з Візантії — тканини, книги, вина і прянощі. Цей маршрут мав велике значення в X–XI ст.

2. Від гирла Дніпра на схід, через Перекопський перешийок в Азовське море. Далі маршрут пролягав уздовж північного узбережжя Азовського моря до гирла Дону, вгору по Дону, по його лівій притоці — Іловлі, волок до притоки Волги і вниз по Волзі в Каспійське море.

3. На схід, до Південного Бугу, Дністра і Дунаю в Західну Європу.

Сучасна історія знає багато спроб подолати «шлях із Варягів у Греки» на реконструйованих суднах. Експедиція «Нево» (давня назва Ладоги) була заснована у 1985 р. Географічним товариством Академії наук СРСР з метою вивчення та дослідження торгових комунікацій доби Київської Русі. На першому її етапі дослідники вивчали північну частину водного шляху від

Ладоги до Волхова, Ільменю і Ловаті. Маршрут дослідили по суходолу і випробували його прохідність на байдарках.

Влітку 1987 р. дослідники спробували пройти легендарну Волховсько-Дніпровську водну магістраль на двох шестивесельних човнах «Варяг» і «Русь». Ця спроба виявилася вельми вдалою, за два з половиною місяці мандрівникам пощастило пройти майже три тисячі кілометрів від Балтики до Чорного моря. Ця експедиція дозволила відкрити нову сторінку в історичній науці й започаткувати такий її напрям як навігаційна археологія⁴³.

У 1988 р. було здійснено водний перехід довжиною понад дві тисячі кілометрів із Західної Двіни до Балтійського моря, від Смоленська до Санкт-Петербурга через Вітебськ, Даугавпілс, Ригу і Таллінн. В експедиції брали участь човни «Аскольд» і «Дір». Наступного року відбувся водний перехід за маршрутом Смоленськ–Мінськ–Гродно–Каунас–Клайпеда–Паланга. У 1990 р. п'ятий етап експедиції «Нево» пролягав від Смоленська через Київ і до Одеси. За 36 днів екіпажі суден подолали по річках відстань майже три тисячі кілометрів.

Найбільш важкі ділянки колишніх волоків сучасні мандрівники подолали по суходолу, використовуючи для перевезення човнів і команди наземні транспортні засоби. Таким чином пройшли відстань від середньої Ловаті до Смоленська.

Цей експеримент довів, що континентальну частину «шляху із Варягів у Греки» можна пройти за 85–95 днів. Проходження стародавніх волоків займало близько 14 днів.

Влітку 1991 р. фахівці Ленінградського суднобудівного інституту (Морського університету) на основі історичної документації побудували судно «Нево». В якості наукової основи для реконструкції були використані судна західних слов'ян, виявлені на острові Рюген, а також залучили матеріали археологічних знахідок залишків праслов'янських суден південного узбережжя Балтики та окремі деталі суден з Новгороду і Ладоги. Новостворене судно «Нево» було довжиною 12 метрів, шириною 4 метри і висотою борту 1,5 метри. Воно приводилося в рух п'ятьма парами весел і мало рульове весло, розташоване з правого борту. Крім того, судно було оснащено щоглою з прямокутним вітрилом.

У 1994–1995 рр. судно «Нево» пройшло по трасі «шляху із Варягів у Греки» від Марієншамна (Фінляндія) до Пірея (Греція).

Сучасні нащадки варягів також кілька разів відправлялися в подорож на копіях давніх суден, віднайдених археологами на територіях скандинавських країн. У 1880 р. неподалік від містечка Сандар, що розташоване поблизу Осло, було знайдено стародавній варязький корабель «Гокстад». Його віднайшли археологи у великому кургані, де він зберігався понад

1000 років. Вважають, що час його поховання — близько 900 р. Це була найбільша археологічна знахідка сучасних археологів на території Норвегії.

Судно «Гокстад» мало довжину майже 24 метра і ширину 5 метрів. Обидва його боки були захищені щитами, яких загалом нарахували 64. За зразком цього стародавнього судна у 1985 р. побудували човен «Navorn» (Морський орел).

У 1993 р. стартувала експедиція під назвою «Вікінги в Гардах». Вона мала на меті з'ясувати місця давнього суднобудівництва на «шляху з Варягів у Греки». Її маршрут пролягав від Смоленська, через Вітебськ, Стару Русу і Новгород до Старої Ладogi. Під час цієї експедиції було виявлено кілька цікавих, з історичного погляду, місць на давньому шляху, в яких були зосереджені пам'ятки історії та культури тієї епохи, а також стародавні навігаційні знаки.

Трохи згодом, у 1991–1993 рр. цей експеримент було продовжено норвезькими вченими під керівництвом Тома Енгоя. Вони, побудувавши два судна «епохи вікінгів» класу «ріка-море» «Navorn» (Морський Орел) і «Orninge» (Орлятко), здійснили плавання по різних відрізках «шляху із Варягів у Греки». Під прапором ЮНЕСКО було організовано експедицію «Navorn I Austerveg». По стародавньому торговому шляху із країни вікінгів Норвегії на Схід вирушив корабель «Морський орел». Це була точна копія варязького судна «Гокстад» 900 р. На маршруті до цього судна приєдналося ще одне, побудоване в Росії — корабель «Нево».

Корабель вікінгів «Navorn» (Морський орел) було побудовано як точна копія судна, що було знайдено в кургані в Vestfold (Вестфольде) неподалік від Осло. Цей корабель був найбільшим з усіх, коли-небудь знайдених в Норвегії. Роботи з будівництва макету цього судна розпочалися в 1981 р., а в 1985 р. воно вже було спущено на воду.

Перший етап цієї експедиції відбувся влітку 1991 р. Норвезьке і російське судна пройшли від Осло до Стокгольма і далі — до Санкт-Петербурга. Але

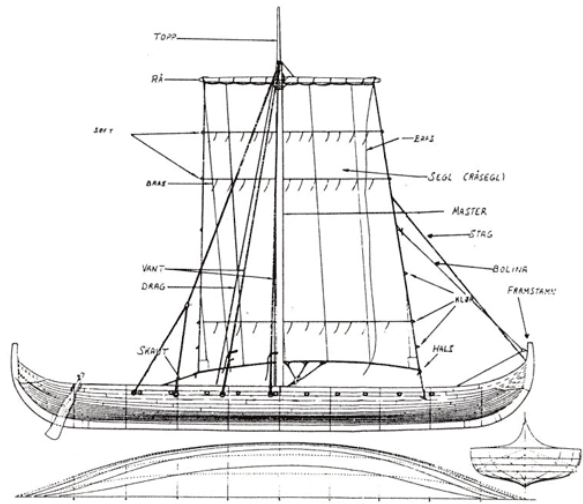


Рис. 3. Корабель вікінгів «Navorn» (Морський орел)

політичні події в Росії 1991 р. стали на заваді подальшого руху історичних суден. Наступного 1992 р. експедиція була продовжена від Старої Ладogi через Новгород, Смоленськ, Оршу, Київ, Дніпропетровськ і далі вниз по Дніпру до устя і через Чорне море до Стамбула.

У 1992 р. було побудовано і спущено на воду судно, що являло собою точну копію давньоскандинавських суден, знайдений на дні Балтики. Його довжина складала 9 метрів, а ширина — більше двох метрів. Вага судна сягала понад 800 кілограмів, що робило його досить маневреним і цілком придатним для волоків. Воно отримало назву «Aifur», на честь найбільшого і найнебезпечнішого дніпрового порогу. У 1994–1996 рр. на цьому реконструйованому варязькому судні було здійснено перехід із Сигтуни на озері Малар (Швеція) до Херсону (Україна). Ця ризикована експедиція отримала назву «The Holmgard Expedition».

У 1994 р. судно «Aifur» успішно перетнуло усе Балтійське море і по річках Неві і Волхову дісталася Новгорода. Відстань цієї подорожі склала 1382 кілометри. У 1996 р. експедиція продовжила свій шлях до Чорного моря по річках Ловать, Усвяча, Двіна і Каспля. Аби дістатися до Дніпра мандрівники були вимушені поставити свій корабель на колеса і таким чином подолати цю ділянку суходолу.

Експедиція фінішувала в українському місті Херсон, подолавши шлях довжиною 1568 кілометрів. Загалом «The Holmgard Expedition» за 113 днів подорожі пройшла по різних річках, озерах і морях 2950 кілометрів «шляху із Варягів у Греки».

За результатами цієї експедиції були зроблені висновки, що подолати північну частину могли лише легкі судна, на кшталт «Aifur». При цьому найважчі ділянки у верхів'ях річок Ловать і Каспля були прохідними тільки навесні, після танення снігу і за достатньо короткий проміжок часу. Окрім того, подорожні були вимушені боротися із сильною течією і долати пороги на річці Ловать.

У 1977 р. у водах Фінської затоки на глибині 6 метрів спортивними аквалангістами було знайдено судно вікінгів. Спеціалісти визначили його розміри: довжина — 12 метрів і 3 метри завширшки. У 1992–1993 рр. була побудована копія цього судна, що отримало назву «Rus». При відтворенні судна використовували оригінальні матеріали, які свого часу застосовували вікінги.

У 1995–1996 рр. було побудоване інше судно за цим зразком, що назвали «Heimlosa Rus». Це судно подорожувало до Фінляндії, Швеції, Німеччини, Англії, Італії, Греції та Туреччини. У 1999 р. відбувся четвертий етап вивчення і подолання «шляху з Варягів у Греки» на судні «Heimlosa Rus». Його маршрут пролягав від Стамбула і Інеболу (Туреччина) до Ялти,

Феодосії, Керчі (Україна) і до Ростова-на-Дону (Росія). У 2000 р. судно «Heimlosa Rus» пройшло за маршрутом Ростов-на-Дону–Волгоград–Астрахань. Цей шлях довжиною 1000 кілометрів точна копія варязького давнього судна пододала за 32 дні. Наступного року судно «Heimlosa Rus» повернулося в Фінляндію.

Разом з досить великим кораблем вікінгів «Гокстад» археологи знайшли рештки трьох невеликих човнів. У 2003 р. один з цих човнів було реконструйовано. Мандрівникам пощастило пройти на цьому човні відрізок «шляху з Варягів у Греки» від Новгороду до Санкт-Петербурга як частину маршруту експедиції «Ro i Osterled» (На веслах на Схід). Експедиція була проведена норвезькою організацією «Kysten» із залученням кількох російських клубів вітрильного спорту. Човен пройшов більше 400 кілометрів по Волхову, Неві й Ладозькому озеру за 20 днів.

У 2000–2001 рр. в Україні була проведена міжнародна експедиція на судні «Княгиня Ольга» за участю вітчизняних та закордонних дослідників. Ця експедиція мала на меті змодельовати історичний процес і повторити перехід «із Варягів у Греки» тисячолітньої давнини. У 2000 р. човен пройшов маршрутом Київ–Переяслав–Хмельницький–Черкаси–Кременчук–Дніпропетровськ–Запоріжжя–Херсон–Одеса–Очаків–Стамбул, а потім повернувся до Херсона. У Стамбулі він пришвартувався 15 вересня 2000 р., подолавши за 85 днів 2714 кілометрів.



Рис. 4. Судно «Княгиня Ольга»

Наступного 2001 р. дослідники пройшли центральну частину історичного «шляху з Варягів у Греки». Вони почали свій маршрут від Санкт-Петербурга і через місяць завершили свій шлях у Києві. Цього разу «Княгиня Ольга» пододала шлях завдовжки 1174 кілометри. Вийшовши 12 червня із Санкт-Петербурга, вона прийшла до місця свого офіційного старту — Шліссельбурга, і звідти через Волхов, Кіриші, Новгород, Стару Руссу, Смоленськ, Шклов і Могилів повернулася до Києва.

Дослідники, які подорожували на судні «Княгиня Ольга», сповна реалізували можливість зазирнути вглиб століть й відчутти дух Київської Русі на порозі третього тисячоліття. Їм вдалося за дві навігації пройти шлях від Санкт-Петербурга до Стамбула. Вона стали першими за останню тисячу років, кому пощастило лише за місяць пройти із волоками шлях від Бал-

тійського моря до Києва. Було на практиці доведено, що в IX–X ст. стародавні слов'янські судна могли за одну навігацію двічі подолати відстань від Києва до Великого Новгороду.

У 2004 р. відбулася науково-практична експедиція під назвою «З'єднаємо віки, береги, народи». Маршрут пролягав від Нової Ладоги (Росія) через Санкт-Петербург і Выборг до столиці Фінляндії Гельсінкі. Мандрівники відправилися в плавання на судні «Билина», що було побудовано за давніми руськими традиціями. Довжина судна сягала 13 метрів, воно було 3 метри завширшки і висота становила 1,5 метри. Для російських дослідників ця подорож була дуже важлива, адже вони вперше з давніх-давен відправилися в подорож на стародавньому судні для відтворення північної ділянки «шляху з Варягів у Греки».

Не гаяли часу й нащадки вікінгів. Так, у 2004 р. шведське товариство «Vittfarne» організувало і провело пошукову експедицію на човні «Himingläva» через українські терени. Маршрут пролягав шляхом легендарного мандрівника Інгвара Великого через Україну і далі на Кавказ по відрізок старого шовкового шляху. Згідно з давньоскандинавськими сагами, у 1040 р. великий загін варягів (понад 3000 воїнів) під керівництвом Інгвара прибув із Скандинавії до території сучасної Грузії. Його шлях пролягав по Дніпру через Чорне море і далі по річці Ріоні до Каспійського моря.

Деякі учасники сучасних експедицій вважають, що північну частину «шляху з Варягів у Греки» далекі предки долали взимку по льоду за допомогою коней. Південна частина «шляху з Варягів у Греки» завжди була суднохідною. Найбільшу загрозу мандрівникам тут становили дніпрові пороги і набіги кочівників.

Усі перераховані експедиції на реконструйованих моделях давніх суден мали на меті довести можливість переходу по водному торговельному «шляху з Варягів у Греки». Під час цих численних експедицій це було неодноразово доведено на практиці. Підтвердилося, що цей маршрут було можливо подолати за одну навігацію, а легкі стародавні судна типу «річка-море» легко долали такі серйозні перешкоди, якими в давнину були пороги й волоки.

¹ Малий словник історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. — К., 1997. — С. 452.

² Киев. Энциклопедический справочник / Под. ред. А.В. Кудрицкого. — К., 1985. — С. 514.

³ Енциклопедія історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 440.

⁴ Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. Ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський та ін. — К.: Дніпро, 1989. — С. 3.

⁵ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. — К., 1989. — С. 3.

⁶ Там само. — С. 3.

⁷ Там само. — С. 13.

⁸ Там само. — С. 288.

⁹ Там само. — С. 293.

¹⁰ Джаксон Т.Н. Austr í Göðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. — М.: Языки русской культуры, 2001.

¹¹ Ее же. Исландские королевские саги о Восточной Европе. — М., 1994. — С. 202.

¹² Хведченя С.Б. Давньоісландські саги як джерело інформації для історичної географії. Подорож Торвальда Кодранссона на Святу Землю і його перебування на теренах Київської Русі (початок XI ст.) // Український історичний журнал. — 2009. — № 5. — С. 200–214.

¹³ Там само. — С. 200–214.

¹⁴ Бернштейн-Коган С.В. Путь из Варяг в Греки // Вопросы географии. — 1950. — Т. 20. — С. 239–270; Брим В.А. Путь из Варяг в Греки // Известия Академии наук СССР. Серия 7: Отдел общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 201–247.

¹⁵ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — К., 2003. — Т. 2. — С. 872.

¹⁶ Літопис Руський... — С. 16.

¹⁷ Там само. — С. 24.

¹⁸ Там само. — С. 60.

¹⁹ Там само. — С. 93.

²⁰ Tschan F.J. History of the Archbishops of Hamburg. — Bremen. — New York, 1959. — P. 252–254.

²¹ Прицак О. Вказ. праця. — С. 883.

²² Там само. — С. 884.

²³ Вилинбахов В.Б., Энговатов Н.Б. Где была Индия русских былин? // Славянский фольклор. — М., 1965. — С. 98–108.

²⁴ Leciejewicz L. Poczatki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. — Wrocław–Warszawa–Krakow, 1962.

²⁵ Прицак О. Вказ. праця. — С. 871.

²⁶ Там само. — С. 224, 233–234.

²⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М., 1991. — С. 318.

²⁸ Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка — 2000. — 1997. — Вип. 17–18. — С. 28.

²⁹ Закревський Н. Описание Киева. — М., 1868. — С. 208.

³⁰ Стеллецкий И.Я. Летописные Варяжская пещера и клад // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261–276.

³¹ Хведченя С.Б. Варязька печера як найдавніша пам'ятка історії та культури Київської Русі // Історико-географічні дослідження в Україні. — 2007. — Число 10. — С. 64–101.

³² Полное собрание русских летописей. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 130.

³³ Літопис Руський... — С. 549.

³⁴ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890. — С. 37.

³⁵ Літопис Руський... — С. 43.

³⁶ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 76.

³⁷ Літопис Руський... — С. 287.

³⁸ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 37.

³⁹ Брайчевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: История и археология. — К., 1985. — С. 19–30.

⁴⁰ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 13 с.

⁴¹ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 44.

⁴² Там же. — С. 49.

⁴³ Лебедев Г. «Из варяг в греки» под парусом и на веслах / Восточный путь. — 1996. — № 2. — С. 13–25.